

УДК 370.8

Г. І. Кутузова – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри культурології та релігієзнавства Волинського державного університету імені Лесі Українки;
 О. Ф. Сулацкова – аспірант кафедри культурології та релігієзнавства;
 Я. Є. Барсук – магістрант кафедри культурології та релігієзнавства

До питання співвідношення понять “культура” та “цивілізація” в сучасному науковому дискусі

Роботу виконано на кафедрі культурології та релігієзнавства ВДУ ім. Лесі Українки

Досліджується історична трансформація в суспільній і науковій думці понять “цивілізація” та “культура”, розглядається їх функціонування в сучасному науковому дискусі.

Ключові слова: цивілізація, культура, культурологія, цивілізаційна діяльність, етнос, нація.

Kutuzova G. I. and, Sulatskova O., Barsuk J. To the Question of Correlation of Concepts “Culture” but “Civilization” in a Modern Scientific Discussion. Historical transformation is explored in the public and scientific mind of concepts “civilization” and “culture”, their functioning is examined in the modern scientific foreshortening.

Key words: civilization, culture, culture, civilization activity, nation.

Сучасний науковий дискурс із проблем культури та цивілізації має певну специфіку, зумовлену термінологічною невизначеністю поняття “цивілізація” та функціонуванням кількох визначень поняття “культура” в різних наукових галузях. Тому спроба подати найбільш розповсюджені в сучасному науковому дискусі визначення поняття “культура”, може привести лише до перелічення великої кількості його існуючих варіантів.

Культура в різних її проявах є об’єктом і предметом вивчення багатьох конкретних наук. Це – археологія, етнографія, історія, культурологія, соціологія, філософія і т. ін. Кожна із цих наук створює своє уявлення про культуру. Археологія давніх пам’яток вивчає культуру історичних предків, які нині живуть або вже зникли. Етнографія займається культурою представників різних національностей у всьому її різноманітті й цілісності. Своя точка зору на культуру як на об’єкт дослідження є в істориків, соціологів і культурологів. Звідси і величезна кількість визначень цього поняття (Л. Кертман нарахував більше 400 визначень) [4]. Наприклад, для філософії, на відміну від вищезгаданих наук, властиве, по-перше, вивчення культури в її загальному вигляді, тобто зі світоглядних позицій; по-друге, під кутом зору з’ясування її місця в суспільстві та історичному процесі в цілому [8, 19], що є найбільш прийнятно для цілей багатьох історичних, культурологічних та філософських досліджень. Розвиток та функціонування цього поняття, як ми вже показали, невід’ємні від цивілізаційної проблематики, тому спроби визначення змісту та співвідношення понять “культура” і “цивілізація” були і залишаються актуальними.

Ф. А. Брокгауз та І. А. Ефрон вважали, що, позначаючи словом “культура” винятково елементи навички, звичаю і легенди в громадському житті, ми маємо можливість відокремити це слово від слова цивілізація, з яким перше зливається, і тоді останнє одержує можливість знайти собі точне застосування до сукупності двох суспільних елементів [2, 6] (під другим елементом розуміється людська думка з її критичним ставленням до обставин).

Такий самий підхід спостерігаємо і в російського мислителя П. Лаврова (Міртова) у статті “Цивілізація і дикі племена”. На його думку, елемент культури “є і у всякій людській цивілізації, але до нього тут приєднується інший елемент, думка особистості, що постійно переробляє культуру і розвивається в цій переробці, – це елемент людський... В міру того, як елемент думки переважає над елементом культури, цивілізація ціниться вище” (Отечественные записки. – 1869. – № 5–9. – С. 12).

© Кутузова Г. І., Сулацкова О. Ф., Барсук Я. Є., 2007

Так, існує підхід, де до сфери культури відносять елемент навички, звичаю і легенди в суспільстві. Тобто спостерігаємо зв'язок понять “етнос” та “культура”, де особливості кожного етносу, які відбиваються у створенні особливих звичаїв та традицій і розуміються власне як культура. Такий підхід можна вважати вузьким і досить застарілим, тому що, звісно, функціонування культури не обмежується кордонами звичаїв та традицій, а відокремлення від культури людської думки, з її критичним ставленням до обставин, не має підстав, тому що власне людська думка на тлі природної даності і створює початково ці звичаї та традиції. Але показовим є те, що в цьому контексті культура функціонує як основа для самоідентифікації суспільства та його членів, усвідомлення спільнотою та її суб'єктами свого спільного та індивідуального (у групі) “Я”.

На нашу думку, досить схематичним є поділ культури на “матеріальну” і “духовну”. Ще в “Нарисах з історії російської культури” П. Мілюкова розглядається такий погляд на співвідношення духовної та матеріальної культури: “Сучасний світогляд уже не може більше протиставляти духовну культуру матеріальній: як на ту, так і на іншу доводиться однаково дивитись як на продукт людської громадськості, як на відбиток у сфері людської психіки” [6, 3].

Досить поширеним є підхід, у якому до культури відносять головним чином мистецькі здобутки.

Але такий умовний поділ культури на духовну (творчу) та матеріальну (технологічну) був базовим для протиставлення деякими дослідниками (передусім у теорії “локальних цивілізацій”) самих понять “культура” і “цивілізація”, де культура наповнюється духовним та творчим змістом, а цивілізація – техногенним.

У праці “Морфологія культури” Освальда Шпенглера С. С. Аверінцев, виходячи з поглядів О. Шпенглера, виявляє деякі головні розбіжності понять “культура” і “цивілізація”: “Когда культура умирает, она перерождается в цивилизацию. Переход от культуры к цивилизации, климактерический переход от творчества к бесплодию, от становления к окостенению, от “души” к “интеллекту”, от “такта” к “напряжению”, от “деяния” к “работе”...” [1, 196–197].

Український дослідник Є. Маланюк своєрідно потрактовує Шпенглера, який, за його словами, “гостро розрізняє поняття “культури” (з її невідмінним складником духовної творчості) від секундарного поняття “цивілізації” (з її механістичною репродукцією вже роблених, а не “творених” речей)... Але мусимо нині ствердити, – продовжує Маланюк, – щонайменше, дві великі істини:

1) чи ми маємо на думці “культуру”, чи “цивілізацію”, комплекс “культурно-цивілізаційний”, як загальне правило, є єдиний-неподільний (парламенти існують у багатьох країнах, але лише в Англії парламент є органічним складником англійської культури, залишаючись в інших країнах “ознакою цивілізованості”, нерідко скарікатуризованою);

2) немає культури (чи, як хто воліє, “цивілізації”) без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайного національного (хоч часом, але досить поверхово – “імперського” чи “державного”, що в більшості, остаточно, є лише псевдонімом “національного”).

Безнаціональної культури немає. Безнаціональною може бути, вживаючи вираз Шпенглера, лише переймана “цивілізація”, а й тоді треба пам'ятати, що і за паротягом, і навіть за рефреджірей-тором тягнеться певна генетична лінія аж до “місця зродження” тих приладь” [5, 8–9].

Співзвучність цим поглядам спостерігаємо у філософа та історика української культури І. Мірчука, який у душі романтичної традиції зробив спробу чітко протиставити культуру і цивілізацію як термінологічно, так і змістовно. На його думку: “Техніка і науковий досвід не означають ще найвищого ступеня людської творчості... Подібно як цивілізація відмежовує себе від первісного природного стану людства, так само, з другого боку, відрізняється вона рішучо від культури – найвищої стадії людського духу. Хоч наукові розсліди поступають невпинно вперед, а цивілізація у своїм тріумфальнім поході здобуває щораз то нові царини, то все ж таки вона не в силі вдоволити вповні людської душі” [7, 2].

Із точки зору М. Епштейна, яка дещо відрізняється від концепції більшості дослідників, О. Шпенглер розумів цивілізацію як “сутінки та занепад культури”, час коли політичні та технократичні механізми зрівнюють усі особливі види життя в масовому масштабі та витісняють традиційні культурні форми органічної духовної активності. Цивілізація іде слідом за культурою як смерть за життям. Це неминучий кінець, усі культури приходять до цивілізації з глибинною, внутрішньою необхідністю [9, 281].

Однак, на думку Епштейна, можливий і інший шлях розвитку – еволюційний. Це процес зворотній шпенглеровському. Російська та Американська культури є прикладом того, що культура може народитися із цивілізації. В Америці XIX століття існувала сильна буржуазно-демократична цивілізація, яка досягла значного технологічного і економічного розвитку, залишаючись практично незвищеною з точки зору культури, імпортуючи всі її форми та жанри з Європи (за невеликим винятком). Поява американської культури як оригінального, духовно укоріненого національного організму, здатного досягти всесвітнього впливу, – це факт XX століття, визначений після закінчення Першої світової війни. Для Росії XVIII століття було часом інтенсивного розвитку цивілізаційних інститутів під впливом західноєвропейських моделей, розвинених реформами Петра Великого. Російська цивілізація, що виникла, була вагомою будівлею, яка закріпилася на нестабільному ґрунті. Тільки в наступному столітті, починаючи з 1820-х років, російська цивілізація змогла пустити справжнє коріння в національний ґрунт, розвинувши унікальну сучасну російську культуру. Цю ідею виражає, на думку Епштейна, вислів Олександра Герцена: “Через сто років після петровських реформ Росія відповіла засліплюючим феноменом Пушкіна” [9, 281]. Із цієї точки зору культура стає відповіддю нації на виклик інших цивілізацій.

Аналіз, здійснений Шпенглером, як вважає Епштейн, може бути більш доречним відносно органічних культур, які розвивалися на твердому життєздатному ґрунті, із постійними етнічними характеристиками. Відносно цієї моделі, такі культури, як культура Індії, Китаю, Західної Європи поступово дегенерували в цивілізацію. Але протилежний процес, здається, характеризує регіони, які потрапили під сильний іноземний вплив. У тих регіонах, де в цивілізацію вторгалися ззовні, де вона стає запозиченою або відображеною, як у випадку з Америкою та Росією, вона може наприкінці перевершити розвиток культури. Тут цивілізація розвивається в культуру як у природне розширення свого особистого визрівання.

У тих націй, у яких цикл розвитку починається вже з цивілізаційного стану, що характеризується превалюванням соціальних і політичних інтересів, центральними ідеями громадянства та державності, “культура стає сутінками цього світу, яка в напівтемряві різноманітних таємних, інтимних, духовних світів приймає нові форми” [9, 282]. Кожна цивілізація живить ідею історії і прогресу. Після того, як вона доходить до кінця свого розвитку, вона починає існувати після життя, яким стає культура. Як головна сфера цивілізаційної діяльності, політика дає дорогу релігії, філософії та мистецтву. За поодинокими винятками, російська цивілізація XVIII століття була монолітною, без “дефектів” самовідчуження. Лише в 1820-х роках народжується політична опозиція у формі декабризму та виникає психологія “аутсайдера” у формі “зайвих людей”. Наслідком такого внутрішнього розподілу дворянства, і, таким чином, соціальної опори усієї російської цивілізації, стало створення в Росії прекрасної культури XIX століття. Таким чином, цивілізація, яка досягла свого кінця, вичерпавши наданий їй ліміт часу, стає культурою.

Розуміючи культуру як вимір духовного і творчого, Епштейн дає таке її трактування: “Культура – це все створене людиною, що одночасно створює людину. Культура, в широкому значенні, це самостворення людського типу. Лише в культурній діяльності людська істота виявляє себе не тільки як створювач, а і як створене, зрівнюючи риси Вищого творця та покійного творіння. Використовуючи поняття теорії інформації, природа – це текст, отримувач якого є людська істота, в той час як відправник хтось інший; культ – це текст, відправником якого є людська істота, в той час як отримувач хтось інший. Культура ж – це текст, відправник і отримувач якого – це людство, яке робить цей текст надбанням усіх націй і усіх поколінь” [9, 285].

Але, перш ніж робити висновки, слід відзначити ще декілька загальних підходів до розуміння понять “культура” та “цивілізація”. “Деякі дослідники вважають культуру частиною цивілізації. Вони разглядають культуру як сукупність вищих проявів духовного життя людини або вищих досягнень творчого потенціалу людини. Інші вчені додержуються погляду, що не культура – частина цивілізації, а, навпаки, цивілізація – частина культури. Для них культура – це середовище існування, яке формує людина під час життя. Іншими словами, культура – це усе, що не природа. Можна навести і релігійно-філософський погляд: культура – це те, у чому людина реалізує свій творчий хист” [8, 18]. Більше спільності серед дослідників існує у визначенні функцій цивілізації та культури: “Якщо функція цивілізації – забезпечення загальнозначущої, стабільної нормативної взаємодії, то культура відбиває, передає і береже індивідуальний початок у межах кожної спільноти” [8, 50].

Вельми цікавим, в аспекті зазначеної проблематики, є оригінальний підхід до розуміння культури на смисловому рівні [3]. На думку С. І. Великовського, "...моделюючою одиницею культурології як галузі знання не без успіху мало б стати поняття способу покладання сенсу. Адже дійсно: що таке культура (за усю надмірність її існуючих визначень), як не знов і знов, кожного разу і в кожному своєму прояві усвідомлено або мимоволі здійснювана людиною спроба виявити та закріпити сенс людського життя відносно його сенсу сущого? Будівництво собору або громадської будівлі, письменницька творчість, виконання пісні... встановлення законівідповідності у природі... – перелік дуже легко продовжити за бажанням до нескінченності – завжди, в усіх окремо взятих випадках, були, є та перебувають за своєю суттю діяльністю сенсопокладаючою, хоча той, хто нею зайнятий, про її суть не філософує і навіть не здогадується, а просто робить своє звичне діло заради хліба насущного.

Різниця між способами покладання сенсу, який пронизує кожне з утворень культури, аж до найменших, і відрізняє, якщо вдуматися, одну цивілізацію від іншої, скільки б не схожими одна на одну не з'являлися погляду спостерігача складники цього воістину безкрайнього багатства" [3, 18].

Таким чином, можна констатувати, що питання про визначеність у культурно-цивілізаційній проблематиці не може підніматися окремо від суб'єкта, який пізнає, тобто від міри творчої свободи дослідника.

Наочним є те, що засади та критерії для визначення змісту термінів "культура" та "цивілізація", як правило, різняться в залежності від контексту та мети використання цих термінів.

Література

1. Аверинцев С. С. "Морфология культуры" Освальда Шпенглера // Новые идеи в философии: Ежегодник филос. о-ва СССР.– М.: Наука, 1991.– С. 183–204.
2. Брокгауз Ф. А., Ефронъ И. А. Энциклопедический словарь / Под ред. Арсеньева К. К., Петрушевского Ф. Ф.– Спб., 1896.– Т. 17.– 486 с.
3. Великовский С. И. Культура как пологание смысла // Одиссей.– М.: Наука, 1989.– С. 17–21.
4. Кертман Л. Е. История культуры стран Европы и Америки (1800–1917): Учеб. пособ. для вузов.– М.: Высш. шк., 1987.– 456 с.
5. Маланюк Є. Нариси історії нашої культури.– К.: Обереги, 1992.– 80 с.
6. Милуков П. Н. Очерки по истории русской культуры: В 3 т.– М.: Изд. группа "Прогресс-Культура", 1993.– С. 160.
7. Мірчук І. Брак ідеалів // Україна.– 1995.– № 11–12.– С. 2–4.
8. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація. (кінець XIX – початок XXI ст.): Моногр.: В 2-х т.– Х.: Основа, 2001.– Т. 1.– 520 с.
9. Epstein Mikhail. AFTER THE FUTURE. The Paradoxes of Postmodernism and Contemporary Russian Culture.– Amherst: Massachusetts University Press, 1995.– 394 p.

Статтю подано до редколегії
07.06.2007 р.